

Maciej Popko

Ku koncepcji boga uniwersalnego na Starożytnym Wschodzie

Collectanea Theologica 74/4, 25-32

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MACIEJ POPKO, WARSZAWA

KU KONCEPCJI BOGA UNIWERSALNEGO NA STAROŻYTNYM WSCHODZIE

Mimo skąpych źródeł filologicznych i braku danych archeologicznych dla różnych obszarów i okresów dzieje religii starożytnej Mezopotamii i krajów sąsiednich są znane dość dobrze, chociaż pewne kwestie wciąż czekają na wyjaśnienie. Religie te określa się jako rozwinięte systemy politeistyczne z bóstwami antropomorficznymi i kultem skoncentrowanym głównie wokół świątyń. U zarania historii, a więc z pewnością w Sumerze, a prawdopodobnie także na innych obszarach Starożytnego Wschodu istniały niewielkie miasta-państwa, a każde z nich stanowiło odrębną całość społeczno-kulturową z własnym panteonem. Funkcje i znaczenie bóstw postrzegano wtedy niejako w zależności od ograniczonego terytorium ich kultu, ogólnie uważano je za bóstwa lokalne o niewielkich możliwościach działania. Z tego powodu można wykluczyć *a priori* przypisywanie im wielkich dokonań, takich jak stworzenie świata; wbrew dość powszechnym wyobrażeniom mity o stworzeniu powstały znacznie później.

Wraz z powstawaniem większych państw zmieniały się także wyobrażenia o bogach. Wybrany bóg stolicy nowo powstałego większego państwa miał szansę zostać główną postacią nowego systemu wierzeń, dostosowanego do obszaru, który znajdował się pod władzą króla owego państwa. Wiele zależało przy tym od starań kapłanów skupionych wokół świątyni owego boga. Ich wysiłki polegały na wzbogacaniu dotychczasowego wizerunku bóstwa o elementy, które miały uzasadnić jego nową pozycję. Modyfikowano zatem mity, hymny i modlitwy, istotną rolę mogła tu również odegrać wyrocznia przyświątynna czy, jak się niebawem przekonamy, prorocy. Opisywany proces określa się nieraz jako tworzenie teologii danego boga. Oczywiście dotyczył on tylko pewnych bóstw i miał określone konsekwencje, do których należał synkretyzm; w sumie pro-

wadził do istotnych zmian jakościowych w rozumieniu istoty bóstwa w ogóle.

Rozwój koncepcji bóstwa stanowił więc pochodną rozwoju terytorialnego jednostek politycznych. Tworząc nowy obraz boga, kapłani zapożyczali z ideologii władzy królewskiej, która sama opierała się na powszechnym na Starożytnym Wschodzie założeniu, że król jest namiestnikiem boga i rządzi w jego imieniu. W świetle tekstów bóg państwa terytorialnego jest jego panem lub królem, to on miał dać ziemskiemu królowi zarządzane przez niego terytorium. Niekiedy jest – podobnie jak król – sprawiedliwym sędzią, trzeba jednak dodać, że przeważnie rola ta była zastrzeżona dla wybranych bóstw.

Za najdawniejszego znanego boga terytorialnego uważa się Enlila, pierwotnie boga sumeryjskiego miasta Nippur, gdzie znajdowała się jego sławna świątynia Ekur. Szczegółów jego awansu na głównego boga Sumeru, patrona królów, nie znamy; źródła do badania dziejów Mezopotamii w tym wczesnym okresie są bardzo wyrywkowe. Przypuszcza się, że wizja Enlila jako opiekuna dynastii panującej ukształtowała się w czasach ostatnich królów sumeryjskich. O jego znaczeniu w tym okresie mogą świadczyć dawne wykazy bóstw oraz późniejsze mity o podróżach boga Enki, z jego siedziby w Eridu, i boga Nanny z Ur do Nippur. Szczególną cześć okazywał Enlilowi Sargon, założyciel dynastii staroakadyjskiej, ale wiadomo, że jego następcy woleli czcić innych bogów. Po upadku tej dynastii na skutek najazdu Gutejów Enlil zachował swą pozycję. Miał natchnąć księcia Utuhengala do wystąpienia przeciw Gutejom i wspierać go w walce; opowiada o tym późniejszy dokument, który traktuje się jako świadectwo starań kapłanów z Ekur o propagowanie kultu boga. „Blask Enlila” miał pomagać Ibbisinowi, królowi III dynastii z Ur (kres III tysiąclecia przed Chr.), w tym okresie rywalizacja między świątyniami wykluczała jednak poparcie dla idei jednego boga naczelnego. Na Enlila, jako swego protektora, wskazuje Waradsin, uzurpator w mieście Larsa (XVIII w. przed Chr.), wszakże ważniejszym dla niego bogiem był Księżyc. Wielkim kultem otaczał Enlila Szamsziadad I, wielki władca północnej Mezopotamii na przełomie XIX i XVIII w. przed Chr.; określał siebie jako wybrańca boga, zbudował świątynię w Aszur, a nową stolicę nazywał Szubatenlil, czyli Siedziba Enlila. Bóg ten miał wciąż spore

znaczenie w Babilonii w czasach dynastii Hammurabiego, później jednak w roli opiekuna królów zastąpił go Marduk.¹

W III tysiącleciu przed Chr. wielkim bogiem terytorialnym w dorzeczu środkowego Eufratu był Dagan z miasta Tuttul, chociaż i w tym przypadku nie wiadomo, jak doszedł do takiego znaczenia. Według pewnej inskrypcji Sargona z Akadu, Dagan miał w swej pieczy także Syrię aż po Morze Śródziemne, w pewnym stopniu potwierdzają to późniejsze świadectwa. Zaliczany w II tysiącleciu przed Chr. do starszej generacji bogów („ojciec bogów”) i utożsamiany z zachodniosemickim Elem, huryckim Kumarbim i innymi dawnymi bogami Zachodu, musiał ustąpić miejsca wielkiemu zachodniosemickiemu bogu burzy Adadowi, któremu poświęcimy więcej uwagi.²

Do niedawna znano wprawdzie Adada, który występuje w tekstach także pod imionami Hada (w Ebli), Addu i Hadad, jako wybitną postać lokalnych panteonów Syrii i Mezopotamii, lecz traktowano go jako jednego z wielu bogów Starożytnego Wschodu. Sytuacja zmieniła się wskutek odkrycia tekstów klinowych w syryjskiej Ebli (XXIV w. przed Chr.) i systematycznej analizy odnalezionych już w okresie międzywojennym listów z Mari nad Eufratem (XVIII w. przed Chr.). W świetle dokumentów z Ebli, Adad jawi się jako jeden z trzech najważniejszych bogów sporego jak na owe czasy i silnego militarnie państwa ze stolicą we wspomnianym mieście, wszakże głównym ośrodkiem jego kultu była nie Ebla, lecz Halab, czyli obecne Aleppo. Jego świątynię odkryto pod koniec ubiegłego wieku w obrębie sławnej twierdzy aleppińskiej.³

Losy Syrii po upadku Ebli pozostają nieznanne aż po schyłek XIX w. przed Chr., kiedy powstało silne państwo Jamhad ze stolicą

¹ W wielu pracach Enlil jest opisany jako główny bóg Mezopotamii ahistorycznie, w planie synchronicznym; aktualnej monografii tego boga nie ma. Z nowszych opracowań warto polecić hasło *Enlil* w: G. Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, London 1991, s. 45-47; zob. też cenne uwagi J. Kleina i M. Stola o kulcie Enlila w starszych okresach dziejów Mezopotamii w haśle *Nippur* w *Reallexikon der Assyriologie* t. 9, 2001, s. 532-544.

² O Daganie zob. J.-M. Durand, *La religion en Siria durante la época de los reinos amorreos según la documentación de Mari*, Sabadell 1995, s. 147-152.

³ K. Kohlmeyer, *Der Tempel des Wettergottes von Aleppo*, Münster 2000. O bogu burzy na Starożytnym Wschodzie zob. D. Schwemer, *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen*, Wiesbaden 2001, z bogatą bibliografią. W pracy historyka sztuki A. R. W. Greena, *The Storm-God in the Ancient Near East*, Winona Lake 2003, jest wiele błędów i fałszywych wniosków.

w Halab.⁴ Zarys jego dziejów, po początek XVI w. przed Chr., można odtworzyć na podstawie listów z Mari, kronik hetyckich i dokumentów z Alalah. Według tych świadectw, państwo Jamhad jest „krajem Addu”, Adad – bogiem króla Halab, a król mieni się „ulubieńcem Addu”. Dynastia z Halab, podobnie jak większość dynastii ówczesnej Mezopotamii aż po Elam na wschodzie, była pochodzenia amoryckiego. Amorycy stanowili drugą falę ludności semickiej na Starożytnym Wschodzie i od końca III tysiąclecia przed Chr. osiedlali się w tzw. krajach urodzajnego półksiężycy. Wiele wskazuje na to, że Adad z Halab należał do ich głównych bogów. Podczas ekspansji Amorytów kult zachodniosemickiego Adada upowszechnił się w całej Mezopotamii – również we właściwej Babilonii, gdzie doszło do synkretyzacji Adada z miejscowym bogiem burzy.

Także wspomniany już Szamsziadad I był Amorytą. Kiedy podbił Mari, królowie Jamhadu udzielili schronienia zbiegłemu stamtąd księciu Zimrilimowi, a potem wsparli go w walce o utracony tron, co w efekcie spowodowało zależność Mari od Jamhadu. Interesujące nas tutaj listy z Mari pochodzą z czasów panowania Zimrilima. Opowiadają o działalności proroków i ekstatyków związanych ze świątynią Adada z Halab i świątynią tego boga w niezlokalizowanym pobliskim Kallassu. Prorocy ci są znani z imienia; prorokowali z własnej inicjatywy, a ich wypowiedzi przekazywali pisemnie posłowie i inni urzędnicy z Mari królowi Zimrilimowi.⁵ Istniały ponadto wyrocznie Adada z Halab, a król Mari, jak świadczą listy, był zmuszony z nich korzystać.

Przytoczmy fragment jednego z listów przesłanych Zimrilimowi z Halab: „Abija, prorok Addu, Pana Halab, przyszedł do mnie i przekazał te słowa: «Tak mówi Addu: Dałem cały kraj Jahdunlimowi i dzięki mojemu orężowi nie miał rywala w walce. [Ale] opuścił moje stronnictwo i kraj, który mu dałem, [więc] dałem go Szamsziadadowi. Potem (...) Szamsziadad [luka w tekście] (...) że cię zaprowadzę (...) Przywróciłem ci tron twego ojca, a oręż, któ-

⁴ O dziejach Jamhadu zob. H. Klengel, *Syria 3000 to 30 B. C. A Handbook of Political History*, Berlin 1992, s. 44 nn.; W. van Soldt, *Syrian Chronology in the Old and Early Middle Babylonian Periods*, Akkadica 119-120/2000, s. 103-116.

⁵ W omawianym czasie prorocy byli aktywni także w innych krajach; są wzmianki o proroku Marduka w Babilonie i prorokach w państwach Esznunna i Andarik. O działalności proroków zob. A. Lemaire (wyd.), *Prophètes et rois. Bible et Proche-Orient*, Paris 2001, z obszerną literaturą przedmiotu.

rym [kiedyś] walczyłem przeciw Temtum, dałem tobie. Namaściłem cię oliwą mego blasku i [odtąd] nikt nie mógł ci się przeciwstawić. Posłuchaj mych słów: Kiedy ktoś będzie mieć proces i [potem] zwróci się do ciebie mówiąc: wyrządzono mi krzywdę, stań i wydaj wyrok, odpowiedz mu uczciwie. Oto, czego chcę od ciebie. A kiedy podejmujesz wyprawę wojenną, nie wyruszaj, dopóki nie zasięgniesz rady wyroczni. Kiedy ja, w mojej wyroczni, dam znak pomysłny, wyruszysz na wojnę; kiedy tak nie będzie, nie wychodź poza bramę!» Takie słowa przekazał mi prorok...”⁶

Wspomniany na początku Jahdunlim to król Mari pokonany przez Szamsziadada I. Adadowi z Halab miał on zawdzięczać panowanie nad Mari, przy czym bóg popierał najpierw jego, potem jego wroga Szamsziadada I, wreszcie Zimrilima, syna Jahdunlima. Cytowaną wypowiedź uzupełnia fragment innego listu do Zimrilima: „Kiedy przekazałem Jarimlimowi słowa mojego pana, udzielił mi następującej odpowiedzi: «(...) Zimrilim wypędził więc swych wrogów. [Ale] dziś twarde są jego żądania! Sumuepuh, mój ojciec, nie dożył starości. Ponieważ napadł na kraj, który Addu był dał Szamsziadadowi, Addu spowodował jego śmierć. Otóż dotąd serce Addu nie gniewało się na mnie». Oto odpowiedź, którą mi dał...”

Jarimlim był królem Jamhadu współczesnym Zimrilimowi. Pierwszy z przytoczonych fragmentów trudno jednoznacznie objaśnić. Być może Adad występuje tu jako bóg Amorytów, popierający kolejnych wodzów w walce o nowe terytorium niezależnie od ich przynależności plemiennej. Na uwagę zasługuje przekonanie, że to wola boga nadaje bieg wydarzeniom, inaczej mówiąc, bóg tworzy historię. Wypowiedź proroka można też interpretować jako przejaw świadomego dążenia do szerokiego upowszechnienia kultu boga, niezależnie od istniejących i zmieniających się granic politycznych. Wiemy, że kult ten znacznie wykraczał poza obszar Jamhadu, Adad nie był więc tylko bogiem terytorialnym: według zamierzeń kapłanów i proroków jego kult miałby objąć cały wtedy znany świat.

⁶ Ten i następne fragmenty listów z Mari przytaczają m.in. B. Lafont, *Le roi de Mari et les prophètes du dieu Adad*, *Revue d'Assyriologie* 78/1984, s. 7-18; J.-M. Durand, *Le mythe du combat entre le dieu de l'orage et la mer en Mésopotamie*. MARI. *Annales de Recherches Interdisciplinaires* 7/1993, s. 41-61; D. Charpin, *Prophètes et rois dans le Proche-Orient amorrite*, w A. Le Maire (wyd.), *Prophètes et rois*, s. 21-53.

Wzorzec koncepcji boga jako pana *universum* zdaje się pochodzić, jak poprzednio w przypadku boga terytorialnego, z ideologii władzy królewskiej. Dążenie do opanowania całości ziem w granicach ówczesnego horyzontu geograficznego występuje już w okresie staroakadyjskim. Naramsin, wnuk Sargona z Akadu, nazywał siebie „królem czterech stron świata” i tytuł ten przyjmowali różni późniejsi władcy. Szamsziadad I natomiast posługiwał się tytułem „król całości”, co jednoznacznie ukazuje jego ambicje. Nie byłoby więc nic dziwnego w tym, że podobny cel próbowali realizować kapłani Adada z Halab. Dla porządku trzeba dodać, że echo podobnych pretensji odnajduje się w pochodzących z tego samego okresu wypowiedziach proroków Dagana z miasta Terka nad Eufratem i Szamasza z Andarik.

W dyskutowanej wypowiedzi proroka imieniem Abija bóg występuje jako rzecznik pokrzywdzonych i domaga się, by król postępował sprawiedliwie. Podobne sformułowania odnajdujemy w innym liście do Zimrilima: „... prorok Addu, Pana Halab, przyszedł do mnie (...) powiedział, co następuje: Przekaż twemu panu te słowa [boga]: «Czy nie jestem Addu, pan Halab, który cię wychował na swym łonie i który ci umożliwił powrót na tron w domu twego ojca? [Ale] nie żądam od ciebie niczego. Kiedy powód lub powódka odwołają się do ciebie, stań i wymierz sprawiedliwość. To [jedyna] rzecz, jakiej się od ciebie domagam. Jeżeli uczynisz to, co ci napisałem, i weźmiesz moje słowa pod uwagę, oddam ci twój kraj od wschodu do zachodu, oddam ci twój kraj pełen ludzi...»”

Ten wyidealizowany obraz Addu tworzony przez proroków z Halab kontrastuje z wizją boga zainteresowanego w korzyściach materialnych, jaką ukazuje wypowiedź proroka z innej świątyni boga, w Kallassu: „... Czy nie jestem Addu, pan Kallassu, który go [Zimrilima] wychował na swym łonie i przywrócił mu tron domu jego ojca? (...) Teraz biorę (...) posiadłość z jego ziem. Gdyby nie chciał jej oddać [niech pamięta]: tylko ja jestem panem tronu, krain i miasta! Co dałem, odbieram. Jeżeli postąpi według mego życzenia, oddam mu tron za tron, dom za dom, posiadłość za posiadłość, miasto za miasto, oddam mu jego kraj od wschodu do zachodu...”

Fragment ten jest jednym z kilku dowodów na to, że teologia Adada z Halab miała służyć interesom jego kapłanów; jest również oczywiste, że posługiwano się nią jako narzędziem politycznym w celu utrzymania sojusznika w Mari w zależności od Jamhadu.

W pierwszym z cytowanych listów ogromnie interesująca jest wzmianka o walce Adada z Temtum, czyli Morzem. Nawiązuje ona do mitologicznego motywu znanego z datowanego obecnie na XII w. przed Chr. eposu babilońskiego *Enuma elisz*, którego bohaterem jest Marduk, bóg najpierw Babilonu, a później całej Babilonii. Motyw ten wywodzi się znad Morza Śródziemnego i należał pierwotnie do mitów związanych z bogiem burzy z Ugarit. Najprawdopodobniej w okresie istnienia Jamhadu (kraj ten rozciągał się aż po Morze Śródziemne) kapłani Adada z Halab wykorzystali ów mit do wzbogacenia wizerunku swego boga.

Według aktualnych poglądów, omawiany mitologem przejęli następnie kapłani babilońscy, którzy tworzyli teologię Marduka.⁷ Kwestia ta nie jest do końca wyjaśniona, nie ma bowiem bezpośrednich świadectw ewentualnych kontaktów religijnych Halab z Babilonem. Wiadomo jednak, że w pewnym okresie swego panowania Hammurabi, twórca wielkiej Babilonii, korzystał z pomocy wojskowej Mari i Jamhadu. W latach poprzedzających tę pomoc notuje się wzrost zainteresowania kultem Adada w Babilonii.⁸ Można więc wysunąć ostrożne przypuszczenie, że kapłani i prorocy boga z Halab wywierali w tej sprawie na Hammurabiego presję podobną do tej, o której opowiadają omawiane tu listy z Mari.

Badaczy fascynuje kwestia śródziemnomorskiego pochodzenia omawianego motywu mitologicznego, nie dostrzegają zaś faktu, że w teologii Adada z Halab stanowił on tylko tło do uwypuklenia znaczenia oręża boga. Przekazywany różnym sojusznikom, w razie potrzeby, oręż ten miał symbolizować wsparcie boga i zapewnić sukces wojskowy; oczywiście służył też królom Jamhadu jako narzędzie polityczne. Znacznie później, pod koniec okresu kasyckiego, również autor *Enuma elisz* potraktował mit o walce boga z Morzem instrumentalnie: wykorzystał go w sposób bardzo sugestywny w eposie, aby pokazać, jak Marduk stał się stwórcą świata. Nie było to tworze-

⁷ Zob. Th. Jacobsen, *The Battle between Marduk and Tiamat*, Journal of the American Oriental Society 88/1968, s. 104-108; D. Charpin, J.-M. Durand, „Fils de Sim'al”: *Les origines tribales des rois de Mari*, Revue d'Assyriologie 80/1986, s. 174; J.-M. Durand, *Le mythe du combat*; M. Popko, *Zum Wettergott von Halab*, Altorientalische Forschungen 25/1998, s. 119-125.

⁸ Zjawisko to dotyczyło jednak nie Adada z Halab, lecz miejscowego, czyli babilońskiego boga burzy o tym samym imieniu; jego dawny wizerunek zmienił się pod wpływem teologii zachodniosemickiego boga burzy.

nie *ex nihilo*, lecz – podobnie jak we wcześniejszych mitach mezopotamskich⁹ – formowanie określonego tworzywa. Właśnie stworzenie świata z ciała pokonanej Tiamat, w której imieniu łatwo rozpoznać dawniejsze Temtum („Morze”), jest głównym tematem eposu i zarazem centralną ideą teologii Marduka w tym okresie, konieczną, by przekonać wszystkich o jego wszechmocy. Twórcy owej teologii, kapłani Esangil, świątyni Marduka w Babilonie, z czasem osiągnęli swój cel: w I tysiącleciu przed Chr. Marduk był uznawany w Babilonii, a często także poza jej granicami, za boga całego ówczesnego świata.¹⁰ Coś w rodzaju kopii Marduka czczono w imperium asyryjskim pod imieniem Aszura, pierwotnie boga miasta Aszur.

Do niedawna panowało przekonanie, że Marduk był właściwie jedynym bogiem Starożytnego Wschodu, którego można traktować bez zastrzeżeń jako boga o charakterze uniwersalnym. Obecnie coraz więcej zwolenników zdobywa pogląd, iż jego poprzednikiem w tej roli mógł być zachodniosemicki bóg burzy, Adad z Halab, w czasach istnienia państwa Jamhad. Badacze podkreślają znaczenie proroków w propagowaniu jego teologii. Niniejszy zarys dziejów kultu Adada z Halab, oparty na skąym materiale badawczym, a więc pobieżny, stanowi okazję do zwrócenia uwagi czytelnika na źródła ideologii boskiego uniwersalizmu, postrzeganego jako etap w rozwoju koncepcji bóstwa, na paralelizm owego rozwoju i zmian w ideologii władzy królewskiej, a także na instrumentalne traktowanie mitów w szerzeniu kultu określonych bogów.

Mimo że okres świetności Jamhadu, czyli sytuacja polityczna sprzyjająca szerzeniu kultu Adada, trwał względnie krótko, również po upadku tego państwa zachodniosemicki bóg burzy cieszył się wielką czcią na terenie Syrii i w jej sąsiedztwie. Ponadto Hurycy syryjscy utożsamili Adada ze swym bogiem burzy Teshubem i zanieśli jego kult do hetyckiej Anatolii. Teshub stał się tam opiekunem dynastii panującej i jedną z najważniejszych postaci religii i mitologii anatolijskiej. W Mezopotamii wprawdzie zaliczano Adada do wielkich bogów, ale traktowano go tylko jako jednego z nich.

Maciej POPKO

⁹ Teksty najstarszych mitów opowiadających o porządkowaniu pierwotnego chaosu, w języku sumeryjskim, datuje się na początek II tysiąclecia przed Chr. i na okres starobabiloński.

¹⁰ Por. W. Sommerfeld, *Der Aufstieg Marduks. Die Stellung Marduks in der babylonischen Religion des zweiten Jahrtausends v. Chr.*, Kevelaer-Neukirchen-Vluyn 1982.